

УДК:801.81 (575.2) (04)

Хидирова Ч. Х.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БӨТӨН СӨЗДҮҮ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫН
ТЕМАТИКАЛЫК-МАЗМУНДУК ТҮРЛӨРҮ
(С.ОРОЗБАКОВДУН ВАРИАНТЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

Хидирова Ч. Х.

Кандидат филологических наук, доцент

*Кыргызский государственный
университет имени И.Арабаева*

**ТЕМАТИКО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
С ЧУЖОЙ РЕЧЬЮ В ЭПОСЕ «МАНАС» (НА ОСНОВЕ ВАРИАНТА С.ОРОЗБАКОВА)**

Khidirova Ch. Kh.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabyev

**THEMATIC-CONTENT TYPES OF SYNTACTIC CONSTRUCTIONS WITH ALIEN SPEECH
IN THE EPIC “MANAS” (BASED ON S. OROZBAKOV’S VERSION)**

Аннотация. Бул макаланын предмети – «Манас» эпосунун тили, негизги объектиси – эпосто колдонулган бөтөн сөздүү синтаксистик конструкциялардын тематикалык, мазмундук түрлөрү болуп эсептелет. Мында улуу манасчы С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда колдонулган бөтөн сөздөр жана бөтөн сөздүү конструкциялардын тематикалык-мазмундук түрлөрүн иликтөө максаты коюлган. Анализдөө жана синтездөө, салыштыруу, баяндоо усулдарынын негизинде эпосто колдонулган бөтөн сөздөр тематикалык-мазмундук жактан 8 түргө ажыратылып көрсөтүлөт. Алар: эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог-баян; ички ой, монолог; бата; накыл кеп; ушак кеп, күңкүү кеп, аңыз кеп; ураан, чакырык; кат катары колдонулат.

Негизги сөздөр: эпос, «Манас», бөтөн сөз, бөтөн сөздүү конструкция, тематикалык-мазмундук түр, анализ, диалог-баян, монолог, бата, накыл кеп, ушак кеп, күңкүү кеп, ураан, кат.

Аннотация. Предметом данной научной статьи является язык эпоса «Манас», а её основным объектом являются тематические-содержательные типы синтаксические конструкций с чужой речью в эпосе. Целью данной работы является исследование тематических и содержательных типов конструкций с чужой речью, используемых в эпосе «Манас» в версии великого сказочника С. Орозбакова. На основе методов анализа и синтеза, сравнения, повествования чужая речь, использованные в эпосе разделены на 8 тематических-содержательных типов. Это: разговор двух-трех человек, диалог-повествование; внутренняя мысль, монолог; благословение; крылатые слова, пословица; сплетня, легенда; лозунг, вызов; письмо.

Ключевые слова: эпос, «Манас», чужая речь, конструкция с чужой речью, тематико-содержательные типы, анализ, диалог-повествование, монолог, благословение, крылатые слова, пословица, молва, сплетня, лозунг, письмо.

Annotation. The subject of this scientific article is the language of the epic “Manas”, and its main object is thematic-content types of syntactic constructions with someone else’s speech in the epic. The purpose of this work is to study the thematic and content types of constructions with alien speech used in the epic “Manas” in the version of the great storyteller S. Orozbekov. Based on the methods of analysis and synthesis, comparison, narration, the alien speech used in the epic is divided into 8 thematic and content types. This is: a conversation between two or three people, a dialogue-narration; inner thought, monologue; blessing; winged words, proverb; gossip, legend; slogan, challenge; letter.

Keywords: epos, “Manas”, alian speech, construction with alian speech, thematic and content types, analysis, dialogue-narration, monologue, blessing, catchphrase, proverb, gossip, slogan, letter.

“Манас” эпопеясы – кыргыз элинин кылымдар бою муундан муунга, урпактан урпакка өтүп келаткан тарыхый-турмуштук, көркөм-энциклопедиялык мурасы, түгөнгүс рухий, идеологиялык булагы, кыргыздын кыргыздыгын аныктап турган өзгөчөлүгү, дүйнө элине тааныткан сыймыгы жана кылымдар бою көөнөргүс байлыгы. Бүгүнкү күнгө чейин “Манас” эпопеясы боюнча жүздөгөн эмгектер [2, 3, 10, 16], ондогон диссертациялар [1, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 18, 19, 20] жазылганы менен, анын иликтене элек тараптары да арбын. Биз иликтөөгө алууну максат кылган “Манас” эпопеясындагы бөтөн сөздүү конструкциялардын тематикалык-мазмундук түрлөрү” деген тема буга чейин иликтенбеген, бүгүнкү күндө өз алдынча иликтөөнү талап кылган темалардан болуп эсептелет.

“Манас” эпосунда бөтөн сөз өтө жыш колдонулат. Биз иликтөөгө алган С. Орозбаковдун вариантындагы 1-китепте эпостун жалпы тексти 9488 саптан турса, анын 6772 сабы - бөтөн сөз, алардын басымдуу бөлүгү, дээрлик 95 % тике сөз катары берилген [14].

“Манас” эпосунда колдонулган бөтөн сөз негизинен тике сөз түрүндө берилген. Эпостогу бөтөн сөздөргө иликтөө жүргүзүүдө С. Орозбаковдун вариантындагы 1-китепте ыр түрүндөгү текстте 596 бөтөн сөз кездешет, кара сөз түрүндө берилген тексттерин кошо эсептегенде 600 дөн ашуун [14]. Биз буга чейинки макалаларыбызда эпостогу бөтөн сөздөрдү түзүлүшү, айтылышы, кимге таандык экендигине карай түрлөргө бөлүштүрүп, анализдегенбиз. Ал эми бул макалабызда тематикалык-мазмундук түрлөрүн карамакчыбыз.

“Манас” эпосундагы бөтөн сөздөрдү тематикалык-мазмундук өзгөчөлүгүнө карай да түрлөргө бөлүштүрүүгө болот. Анткени эпопеядагы бөтөн сөздөр маанилик-мазмундук жактан бир түрдүү эмес, айрым учурларда эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог, баян катары берилсе, кээде ички ой, монолог, же бата, накыл кеп, ушак кеп, кат катары колдонулат.

1. Булардын ичинен өзгөчө эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог көп колдонулат. Бирок эпосто диалог башка кара сөз түрүндөгү, же драмалык чыгармалардагыдай берилбей, төл сөздүн ичиндеги тике бөтөн сөз, диалог-баян катары колдонулат. Мисалы:

3867. (237-241). Сурай турган Манастын

Чилтендерден сөзү бар.

Чилтендерден кеп сурайт,

“Көк темир кийген көп аскер

Бу кимдики?” – деп сурайт.

Анда чилтен кеп айтат,

“Андатайын – деп айтат: -

Ак буйругу биздики,

Аскердин баары сиздики.

Башыңа дөөлөт конор – деп, –

Өлүп жаткан калмактын

Баласы жолдош болор – деп. –

Жолдош болгон баласы,

Манжудан келген эл үчүн

Манжыбек деп аталат.

Кара токо калкы бар,

Кайраты толук каркыбар.

Алгын кабар сөзүмдөн,

Атасы өлдү өзүңдөн,

Эртели-кечти эки убак

Баласы чыкпайт сөзүңдөн.

Кармаарыңа кол болуп,

Кызматка чыксаң жол болуп,

Көрөрүңө көз болуп,

Көкүрөгүңө эс болуп,

Жоголгон калмак карасы,

Жоролорго өзүңө

Жолдош болот баласы”.

Жана Манас ке сурайт:

“Алтын тажы башында,

Аскердин турган кашында

Бу ким деген?” – деп сурайт.

“Аскердин турган кашында

Азыр он беш жашында,

Акылы болор жай – деди,-

Атасы анын Бай – деди, -

Жалпы кыргыз журтуна

жарыгы тиер ай” – деди.

Аны айтып чилтендер:

“Ачкын – деди, - көзүңдү!”

Көзүн Манас ачыптыр [С. 0.1-китеп, 95-б.].

Бул мисалда Манас менен кырк чилтендин диалогу баяндалды.

2. Эпопеядагы бөтөн сөздөр ички ой, ички ой толгоо, монолог иретинде да берилет. Мындай бөтөн сөздөргө каармандардын ички ойлору, толгонуулары, кооптонуу, сарсанаа чегүүлөрү кирет. Эпосто алар бир сөздөн тартып, 20-30дан ашуун саптардан турат. Мисалы: 3480. (206). “Он эки жолдун ортосу,

Тогуз жолдун тоому,

Кароолчусу капырдын

Кантип болбой койсун?” – деп,

Канкор Манас кообу [С. 0. 2-китеп, 82-б.].

Мында Манастын ички кооптонуусу бөтөн сөз катары берилди.

4030. (248). “Кой, байдын атын минейин,

Бастырып жолго кирейин.

Өлдү бекен, тирүүбү?
 Өзүм барып билейин.
 Аман бекен жалгызым,
 Аны барып көрөйүн.
 Колунда болсо калмактын
 Анын кордугун көрбөй өлөйүн!
 Камбарбоздун үйрүнөн
 Кармап минген Бозтайлак,
 Бозтайлак атка минейин,
 Ботомдун жөнүн билейин.
 Атасы айтып келди – деп, -
 “Ажына, шайтан минди” – деп, -
 Не болгонун биле албай,
 Энтелеп мага келди” – деп,
 Байбиче муну ойлонуп,
 Баскан бойдон толгонуп,
 Боз тайлак чечип алганы... [С. О. 1-китеп,
 98-б.].

Бул текстте Чыйырдынын ички ою берилген.

Ал эми төмөнкү текстти Шоорук кандын монологу десек болот:

7866. (379). Качып тоого кан Шоорук
 Кара жанын калкалап:
 “Кытайдан качкан качак – деп, -
 Мангулдан качкан байкуш – деп, -
 Байкабай барып кол салдым.
 Кол салбай куруп калсамчы
 Балакетке чоң калдым!
 Калкыма кылдым залалды,
 Катын-бала таланды.
 Элиме кылдым залалды,
 Эр азамат калбады.
 Аңдабай туруп катылып
 Абыдан айттым сырымды,
 Жарашпасам жалынып,
 Элимден койбойт ырымды” [С. О. 2-китеп,
 175-176-б.].

Мындан сырткары Алмамбет, Жакып, Нескара ж.б. монологодору кездешет.

3. Эпопеяда тике сөз катары келген баталар да арбын кездешет. Аларга түш жорууда анын жакшы болушун тилеп берген бата, баланын төрөлүшүндөгү, ага ат коюудагы бата, Акбалта, Бердике, Бакай, Жакып, Кошой, эл ж.б. баталарын мисал келтирүүгө болот.

581. (17). Кырка турду баарысы,
 Жакып баштап карысы.
 Кыдырата жанашып,
 Кыбылага карашып,
 Кол көтөрдү буркурап,
 Койдой маарап чуркурап:
 “Адил пааша тагы үчүн,
 Кайып эрен бак үчүн,
 Карып калган чалдардын

Сакалынын агы үчүн
 Бербердигер бир өзүн
 Бере көргүн тилегим!
 Оң колум ойноор кезинде
 Сына көрбө билегим,
 Сыздай көрбө жүрөгүм!
 Бакырып ыйлап бай Жакып,
 Бала үчүн башта жүдөдүм.
 Канатым кайчылашканда,
 Кайратым толуп ташканда
 Кашайта көрбө, кудайым!
 Куйругум жерге жеткенде,
 Кубанычым алыс кеткенде
 Куурата көрбө, кудурет!” [С. О. 2-китеп,
 175-176-б.].

2617. (139). Ат коюлду “Манас” – деп,
 “Алда таала сактасын,
 Ар балаадан калас!” – деп,
 Бата кылды баарысы,
 Жашы менен карысы [С.О. 1-китеп, 68б.].

4. Накыл кеп катары колдонулган тике бөтөн сөздөр да эпопеядагы каармандардын кептеринде учурайт. Мисалы:

357. (14). “... Эркек козу болгондо
 Курмандыкка караткан.
 Эр азамат болгондо
 Намыс үчүн жараткан!...
 406. (14)...Туулмак бар, өлмөк бар.
 Жакшы менен жамандык
 Туш-тушунда көрмөк бар.
 Атадан не үчүн тубамын,
 Аманат жаным чыкканча
 Намыс жолун кубамын!...” [С. О. 2-китеп,
 15-16-б.].

5. Эпопеяда бөтөн сөз катары ушак кеп, күңкүү кептер да берилет.

2672. (142). “Бай Жакыптын бул уулу
 Бир балакет кылат” – деп,
 Калайык ушак кылыптыр.
 6173. (334). “Манасты чабам” – деген сөз
 Кулагына барыптыр
 [С. О. 2-китеп, 139-б.].
 Күңкүү кеп: 1200. (50). “Кадыр алда кудурет

Каран калган дүйнөгө
 Каалабасак кээ кылат,
 Канкор Манас түгөнгүр
 Калмакты аяп не кылат?
 Үйүрү өскөн айгырлар
 Кысыраган бээ кылат,
 Кызыталак куу канкор,
 Кытайды аяп не кылат?!”
 Күңкүү сөзүн айтышып,
 Акыястын оюна
 Аскер келди кайтышып
 [С. О. 2-китеп, 33-б.].

6. Бөтөн сөз катары ант да “Манас” эпосунда кездешет:

7332. (445) “... Өлүп калсак кырылып,
Бир чукурга тололук,
Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө бололук...
“Мөндү, мөндү, мөндү” – деп,
Эки колун төбөгө
Эл көтөрүп калганы.
Антын-шертин кылышып,
Ал а жерден тарады [С.О. 1-китеп, 168-169-б.].

7. Эпостогу ураан чакырыктар да бөтөн сөз катары кеңири колдонулат.

Бирок алар бөтөн сөздүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, бир сөздөн, же сөз айкашынан, же бир сөздүн кайталышынан турат. Алсак, эпосто “Бай Жакып”, “Манас”, “Мөндү”, “Жаа алда”, “Каңгай”, “Жабуу”, “Пайна”, “Баабедин”, “Аламан” ж.б.у.с. ураан чакырыктар бөтөн сөз болуп келет

8. Эпостогу бөтөн сөздүн дагы бир түрү катары кат түрүндө айтылган бөтөн сөздөрдү белгилесек болот:

2472. (150). “Буруттун колу чөптөн көп,
Коркуп чыгат жаным – деп, -
Эртелеп айрып албасаң,

Кыяматта мойнуңда
Кыпкызыл аккан каным” – деп,
Катчыга катын жаздырды,
Кандык мөөрүн бастырды [С.О. 2-китеп, 61-б.].

2508. (153). “Калкыңыз биз, көздө – деп, -
Камсыккан болсок эсте” – деп, -
Белге таңуу кылчу элек,
Беттешкендин баарысын
“Бээжинден аскер келет” – деп, -
Бет алдырбай кырчу элек.
Ойрон болуп калбайлык,
“Ойроттун баарын бүт жыйып,
Акунбешим күтүн” – деп, -
Айта көргүн сен да кеп!”
Аны айтып Кеймен шаа
Катчыга катын жаздырды,
Кандык мөөрүн бастырды [С.О. 2-китеп, 61-б.].

Жыйынтыктап айтканда, эпоеядагы бөтөн сөздөрдү маанилик- мазмундук, тематикалык жактан көп түрлөргө бөлүштүрүп кароого болот. Бул макалада биз аларды 8 түргө бөлүп карадык. Алар: эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог-баян; ички ой, монолог; бата; накыл кеп; ушак кеп, күңкүү кеп, аңыз кеп; ураан, чакырык; кат катары колдонулган бөтөн сөздөр.

Адабияттар:

1. Айталиева Т.К. “Манас” эпосундагы стилистикалык каражаттар. // Филология. – Б.: “Улуу тоолор”, 2017. 198-202б.
2. Бегалиев С. “Манас” эпосунун көркөм каражаттары. – Ф.: 1998.
3. Киргизский героический эпос «Манас». Ф. 1961.
4. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. – Москва, 1984.-544б.
5. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. – Москва, 1988.-688б.
6. «Манас» энциклопедиясы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440.
7. Бешкемпированын А. «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикасы». Канд. дисс. 2016. Жумакунованын Г. «Манас» эпосундагы тиричилик лексикасы» (1988). Канд. дисс.
8. Жумалиев С. «Манас» эпосунун лексикасынын хронологиялык стратификациясы». Док. дисс. 2015.
9. Жумалиева Г. «Манас» эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өңтүс лексикасынын семантикасы жана структурасы» (2011); Канд. дисс.
10. Мазекова Н. «Манас» эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик» (2000), Канд. дисс.
11. Рыскулова Т. «Семантика «символики светообозначения кара (черный) и ак (белый)» в языке эпоса «Манас» (в сопоставлении с русским языком)» (2004). Канд. дисс.
12. Сапарбаев А. «Манас» эпосундагы метафоралар» (1975). Канд. дисс.
13. Абилякаев А. Семантико-грамматическая природа глагола “де” в современном казакском языке. Автореф. канд.
14. Курбатов Х. Прямая, косвенная и не собственная прямая речь в современном татарском литературном языке. Автореф. канд. дисс. – Казань, 1954.
15. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр сөздөр. – Фрунзе: “Илим”, 1964. -64б.

16. Нурмуханова А. Прямая и косвенная речь в современном литературном каракалпакском языке. Автореф.канд....дисс. 194.
17. Хидирова Ч.Х. Синтаксистик конструкциялар жана синтаксистик түрмөктөр. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2022. №2. С. 317-319.
18. Хидирова Ч.Х. Азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн тутумундагы бөтөн сөз жана бөтөн сөздүү түрмөктөрдүн синтаксистик кызматы. Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. Сборник научных трудов. – Ходжент. Выпуск – 3. 2012. С. 24-32.
19. Хидирова Ч.Х. Ж.Баласагынын “Куттуу билим” дастанында” зат атоочтук түрмөктөрдүн колдонулушу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2016. №7. С. 299-304.
20. Хидирова Ч.Х. Жусуп Баласагынын “Куттуу билим” дастанында 1,2,4- типтердеги изафеттик түрмөктөрдүн колдонулушу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2016 №7. С. 284-288.
21. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. – Москва, 1984.-544 б.